

defence of the northern border. First of all, besides the huge and relatively slower ships the Cossack shaykas were also brought into service. The Ottomans adopted many elements of the Cossack tactics, so that the Ottoman army and fleet had better chances to joining battle with them. Secondly, the region's border defense was reorganised: Özü, formerly a *sancak* center situated in the Dnieper's delta, was transformed into a center of a *vilayet*. Since the 1620s, the new *beylerbeyi* had the important task and duty to protect the Black Sea basin. Thirdly, the Porte organised imperial campaigns against the Don and the Zaporozhian Cossacks, and carried out many military actions against them under the leadership of the fleet commander.

In the second half of 16th century, the Cossacks of Zaporozh'e, in cooperation with the Crimean Tatars, had participated in many actions; the alliance between the Zaporozhians and the Crimean Tatars between 1624 and 1628 brought about a crisis at the Porte. Although the members of the Giray dynasty, constantly fighting each other, often sought alliance and support at the Porte, among the Circassian tribes or in Moscow against their enemies inside the clan, it was the first occasion that the Crimean Tatars made an alliance with the enemy of the Empire against the Ottomans. After a long preparation, the Porte could triumph over them in 1628 and put its protégé, Canibek Giray, on the throne of the Khanate.

Szabó András Péter

Egy elveszett dzsámi: a „borosjenői mecset”

Az oszmán építészetnek igen kevés magyarországi emléke maradt fenn a 20. századig. A műemlékvédelem által korán felfedezett borosjenői mecset közéjük tartozott, a második világháború után mégis eltűnt a föld színéről. Jelen tanulmányban ennek a rendhagyó sorsú épületnek kívánunk emléket állítani.

A 16–17. századi forrásokban gyakran egyszerűen Jenő néven említett Záránd megyei Borosjenő (ma: Ineu, Románia) 1566-ban mint Losonczy Istvánné birtoka és a királysági Gyula mellékvára került oszmán kézre, majd a tizenöt éves háború idején, 1595. október 22-én Borbély György az Erdélyi Fejedelemség számára foglalta el.¹ Az erdélyi fennhatóság hosszú évtizedeiben a település a rohamosan pusztuló régió központjává, a vár pedig a fejedelemség második legerősebb végvárává nőtte ki magát. Az 1657 utáni válságidőszakban a megerősödött Oszmán Birodalom mégis igen könnyen bekebelezte a kulcsfontosságúvá vált erősséget: Borosjenőt 1658. szeptember 2-án adták fel keresztény védői szabad elvonulás fejében Köprülü Mehmed nagyvezírnek,² és a vár a hozzá csatlakozó erődített településsel hamarosan a Temesvári vilájet alternatív központja lett. 1684-ig a beglerbégek hol Temesvárott, hol Borosjenőn tartották székhelyüket, ettől kezdve pedig az oszmán történetíróknál Janova néven szereplő település lett a tartomány egyetlen igazi fővárosa.³ Az európai hatalmak összefogásával indított visszafoglaló háború azonban végül Borosjenőt is elérte. 1693. május 28–29-én Donat Johann Heißler von Heitersheim császári tábornok foglalta vissza a Habsburg Monarchia számára.⁴

¹ Losonczy Istvánnét említik 1561-ben Borosjenő vár és mezőváros birtokosaként: Márki Sándor, *Arad- és Záránd vármegye 1558–1565. Történelmi Tár* 1895, 365–367. 1563-ban is ő a birtokos: Pettkó Béla, *A tiszántúli vármegyék, várak birtokosainak feljegyzése 1563-ból. Történelmi Tár* 1884, 391–392. Az 1566. évi oszmán foglalásról: *Török történetírók*. II. Ford. Thury József. Budapest, 1896, 389, 403. Borosjenő Gyula átadása (1566. szeptember 3.) után, a világo-si várral körülbelül egy időben jutott oszmán kézre. Az 1595. évi visszafoglalásról: Márki Sándor: *Aradvármegye és Arad szabad királyi város története*. II. Arad, 1895, 23–24.

² Köprülü Mehmednek a vár feladásakor a kivonuló erdélyi őrség számára adott eredeti, magyar nyelvű menlevele: 1658. szeptember 2. „Jenő vár alatt lévő táborunkban” MOL P 664. Teleki család levéltára – Lymbus 4. cs. f. 64.

³ Fodor Pál, *A temesvári vilájet a török hódoltságban*. In: Uő, *A szultán és az aranyalma*. Budapest, 2001, 280–281.

⁴ *A törökök kiűzése a Körös–Maros közéről, 1686–1695*. (Forráskiadványok a Békés Megyei Levéltárból, 19.) Szerk. Szita László. Gyula, 1995, 164–165.

A fentiekből világos lehet, hogy Borosjenőn jelentős oszmán építkezésekre igazán csak a település második török hódoltsága (1658–1693) alatt kerülhetett sor, és ezek maradhattak az utókorra.⁵ Bár a korabeli településről igen kevés képi ábrázolás maradt fenn, és ezek nagy része is megbízhatatlan,⁶ egy 17. század végi térkép, illetve Szalárdi János és Evlia Cselebi leírásai eligazítanak.⁷ A korabeli Borosjenő túlnyomó része a Fehér-Körös északi partján feküdt, a vár közvetlenül a folyó mellett, a palánkkal erősített mezőváros pedig tőle északra. A várat a mezővárostól, illetve a mezővárost környezetétől a Fehér-Körös vizével megtöltött árok választotta el. Az eredeti településterülettel keletre, az ún. „Sziget”-en pedig egy folyókanyar átvágásával 1652-ben rác katonákat telepítettek le.⁸ Maga a vár külső és belső várra oszlott. A külső vár a 17. század közepén átépített trapezoid olaszbástyás erődítmény volt, amelyet egyetlen híd kötött össze a folyó déli partján található elővédével. (Ebből a külső védelmi övből jelenleg csak a délkeleti bástya romja áll.) A belső vár pedig nem más, mint az erősség északkeleti sarkában található, ma is meglévő, két oldalról egykor széles vizesárokkal védett, négy saroktoronyos reneszánsz várkastély. Maga a mecset a kastélytól délnyugatra, a külső vár területén helyezkedett el, nagyon közel az erősség kapujához. Sajnos korabeli térképünk ezt az épületet nem tünteti fel, de egy későbbi forrás a segítségünkre siet. Borosjenő 1791. évi úrbéri térképén jól látszik az északnyugat-délkeleti tájolású mecset elhelyezkedése (1. kép). A külső vár főkapuján belépő látogató először ezt az épületet pillantotta meg.

Természetesen felmerül a kérdés, hogy az Evlia leírásában említett számos borosjenői mecset közül melyikkel kellene az épületet azonosítanunk.⁹ Az osz-

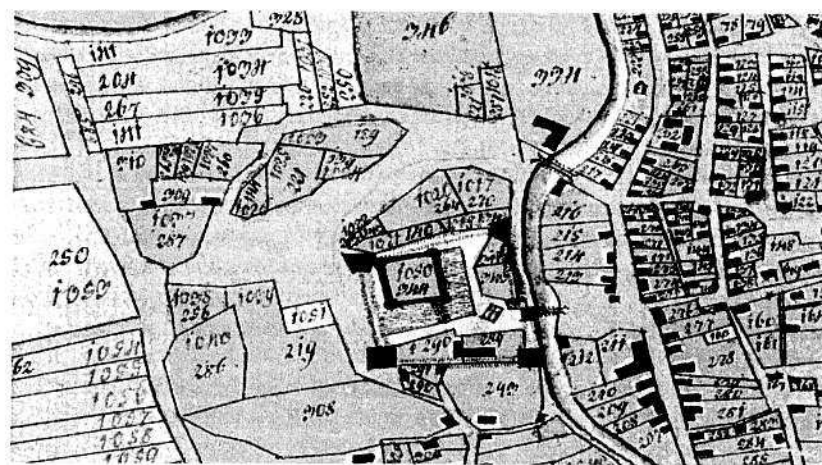
⁵ A szakirodalom egyöntetűen 1658 utánra helyezi az újkorig fennmaradt mecset építését. Ld. például: Márki, *Aradvármegye*, 243; Szentkláray Jenő, *A csanád-egyházmegyei plebániák története*. I. Temesvár, 1898, 455.

⁶ Többé-kevésbé megbízhatatlan ábrázolások (oldalszámok a szakirodalom alapján): Gualdo Priorato, *Historia di Leopoldo cesare*. I. Wien, 1670, 352. oldal melletti metszet; Paul Rycaut, *Die Neu-eröffnete ottomanische Pforte*. II. Augsburg, 1694, 626.

⁷ Szalárdi János *síralmas magyar krónikája*. Kiad. Szakály Ferenc. Budapest, 1980, 319–320; Evlia Cselebi *török világutazó magyarországi utazásai 1660–1664*. Budapest, 1985², 45–47. A 17. század végi térkép: Kisari Balla György, *Törökkori várrajzok Stockholmban*. Budapest, 1996, 64, 121. Az erősség helyrajzát illetően az első katonai felmérés vonatkozó szelvénye igen kevésbé hasznos, mert nem elég nagy méretarányú, és a vár épületeit csak jelzésszerűen tünteti fel. Coll. XXV Sect. XXVIII. (1783–85).

⁸ 1652. december 23. Gyulafehérvár. II. Rákóczi György kiváltságlevele a jenei sziget lakói számára. MOL F 1. Gyulafehérvári káptalan – Libri regii 29. köt., 60–61. Kiadása: Fábián Gábor, *Arad vármegye leírása, történelmi, geographiai és statistikai tekintetben. I. Történelmi leírás*. Buda, 1835, 222–223.

⁹ Evlia Cselebinek a borosjenői épületekre vonatkozó adatait felsorolja: Csorán Ferenc, *Oszmán építészet a temesvári vilájet területén*. In: *A hódoltság régészeti kutatása*. (Opuscula hungarica, 3.) Szerk. Gerelyes Ibolya–Kovács Gyöngyi. Budapest, 2002, 178–179.

1. Borosjenő mezeőváros kamarai térképének részlete: a borosjenői vár. (Az egykori dzsámi a vártól délnyugatra, kereszttel jelölve.) Készítette: Paul Emswanger, 1791. október 1. Magyar Országos Levéltár S 11. Kamarai térképek No. 451. (Czikelyné Nagy Erika felvétele)

mán történetíró szövegét figyelmesen olvasva egyértelmű, hogy ez nem lehet más, mint a Szultán Mehmed hán dzsámi, azaz a IV. Mehmedről (1648–1687) elnevezett uralkodói dzsámi, mert a vár területén ez volt az egyetlen muszlim vallási épület.¹⁰ Ráadásul Evlia azt is megjegyzi, hogy az épület egy deszkából ácsolt óratorony és egy szárazmalom szomszédságában állt, a kapu közelében, ami az egyébként is szilárd azonosítást tovább erősíti.¹¹ A dzsámit minden bizonnyal közvetlenül Borosjenő 1658. évi elfoglalása után kezdték építeni. Az oszmán uralom időszakából egyelőre nem rendelkezünk az épületről több információval. Adataink csak a visszafoglalás után szaporodnak meg.

Érdemes Borosjenő és környéke 18. századi történetére néhány szóval kitérnünk, mivel ez teszi érthetővé a dzsámi sorsát is. A mezeővárosban 1693

¹⁰ A mecset azonosításában nyújtott segítségért Sudár Balázsnak tartozom köszönettel. Csorán Ferenc (*i. m.*, 179.) a mecsetet Köprülüzáde Fazil Ahmed pasa dzsámijával azonosítja, nyilvánvalóan tévesen.

¹¹ A várra vonatkozó teljes szövegrész: „Jánova várának alakja: A Körös folyó partján négyszög alakú vár; kicsiny kőbástyái vannak, melyek mindegyike a Jeedsuds torlaszához hasonlít s mindegyikbe ezer ember fér el, mindegyikben van tíz darab báljemez ágyú. Déli oldalra néző egy kapuja van, melynek kulcsát a várbán lakó janicsár aga őrzi. Árkában a Körös folyó folyik. Kapuján belül a Mohammed szultán khán dsámija van. E dsámi tövében deszkából egy óratorony s egy lóhúzó malom van. E váron belül az Új-vár van. Csinos kis váracska, melyben a janicsárok odáin kívül más nincs. Négy szögletén deszkatejű, négy erős torony van, melynek falának szélessége húsz láb. E belső várnak egy nyugatra néző kapuja van. Ennek az árka is tele van folyóvízzel.” Evlia Cselebi, *i. m.*, 45.

után sokáig nem állt helyre a polgári közigazgatás, a régió vármegyei nem kezdték el működésüket, az egykori birtokosok nem kapták vissza jószágait. Pénzügyi-gazdasági tekintetben 1709-ig Borosjenőn is az Udvari Kamara szerveként felállított Budai Kamarai Adminisztráció, majd azt követően a Magyar Kamara parancsolt, de a katonai jelenlét miatt az Udvari Haditanács szava volt a meghatározó. Amikor 1701–1702-ben létrehozták a Tisza-marosi határörvidéket,¹² a mezőváros az Arad központú marosi főkapitányság része lett, annak legészakibb nyúlványaként.¹³ A katonai igazgatás Borosjenőn végül 1746-ban szűnt meg, ez év elején költöztették át a várban állomásozó helyőrséget Aradra.¹⁴ A katonák távozásával egyidejűleg – 1746-ban – az egykori Zárand vármegye zárandi és borosjenői járását a frissen újjáalakult Arad vármegyéhez csatolták.¹⁵ (Borosjenő azóta is a változó kiterjedésű Arad megye részét képezi.) A Magyar Kamara mint földesúr fennhatósága azonban már a polgáriasság előtt megszűnt. 1732. december 11-én ugyanis III. Károly király más területek mellett a borosjenői uradalmat is Rinaldo d'Estének, Modena és Reggio hercegének adományozta.¹⁶ Tíz évvel később az Este család átmenetileg elveszítette minden magyarországi birtokát. 1745-től így a borosjenői uradalom kétharmada a Péterffy család kezére jutott, egyharmada pedig a Magyar Kamara birtokában maradt. A Péterffyek 1798. évi kihalását rövid kincstári igazgatás követte, majd 1803-tól 1879-ig az Atzél-család volt a mezőváros és a környező falvak birtokosa.¹⁷

Ami a dzsámit illeti, az épület – kevés átalakítással – 1702-től 1858-ig (és talán már korábban is) Borosjenő egyetlen katolikus templomaként működött. Már 1694-ből rendelkezünk arra vonatkozó adattal, hogy a katonaság lelki gondozására megjelentek a ferencesek.¹⁸ 1702-től jelenlétük állandóvá vált, és 1746-ig, a katonai igazgatás végéig a bosnyák obszerváns ferences rendtartományból érkezett szerzetesek, illetve aradi konventuális (minorita) ferences atyák prédikáltak a vár területén álló dzsámiban.¹⁹ Az egy-egy szerzetes nem

¹² Bak Borbála, *Magyarország történeti topográfiája*. Budapest, 1997, 115; *Történelmi adattár Csanád-egyházmegye hajdانا és jelenéhez*. II. Szerk. Orthmayr Tivadar–Szentkláray Jenő. Temesvár, 1872, 197–198.

¹³ A felső-marosi határőrezred alakulatai állomásoztak Arad és Zárand vármegyékben. A határörvidék felosztását az 1741. évi 18. tc. rendelte el. Fábián, i. m., 46–47.

¹⁴ Arad vármegye 1746. január 24-én adta ki a költöztetésre vonatkozó utasítást: Szentkláray, i. m., 463; Sorbán Kornél, *Az ineu (borosjenői) róm. kath. plébánia története*. Nagyvárad, 1934, 18.

¹⁵ Kozma Pál, *Zárand-vármegye földirati, statisztikai és történeti leírása*. Kolozsvár, 1848, 6.

¹⁶ MOL A 57. Libri regii. 36. köt., 817–819. Az adomány helyi fogadtatása: *Történelmi adattár*, 201–204.

¹⁷ Szentkláray, i. m., 465–466; Sorbán, i. m., 58–63.

¹⁸ Sorbán, i. m., 72. A katonaság nagy tömegei nem a katolikus felekezethez tartoztak: görögkeleti szerbek és románok voltak.

¹⁹ Szentkláray, i. m., 469.

pusztán a katolikus felekezetű katonák káplánjaként (*Festungs-Caplan/capellanus*) szolgált, hanem egy személyben a mezőváros plébánosi teendőit is ellátta,²⁰ igaz, a szinte kizárólag román lakosságú Borosjenőn ekkor még alig éltek katolikusok. (Többek között ezzel magyarázható, hogy sokáig nem merült fel igény egy új, tágasabb templom felépítésére.) A katonaság távozásával azután egyházi téren is változás következett be: megalakult az immár világi papok által vezetett, egyházmegyei keretbe illeszkedő szabályos plébánia, amelynek Koller Pál lett első papja 1746-tól 1771-ig.²¹ A háttérben egy igazgatási átszervezés is meghúzódik: ekkor vagy röviddel ezelőtt került át Borosjenő az Egriből a Csanádi egyházmegyébe.²²

Az épületre vonatkozóan meglehetősen kevés forrás maradt fenn. Az Egri egyházmegye Zárand vármegyei egyházainak 1733. évi összeírásában Borosjenő is szerepel.²³ A felmérést végző Bellaváry Viktor aradi minorita házfőnök a misék helyszínéről mindössze annyit említ, hogy egykor „török szentély” volt, és hogy kőből épült. A borosjenői uradalom 1742. évi kamarai összeírása is a plébánia jövedelmi viszonyaira koncentrál, a templomról csak azt tartja érdemesnek leírni, hogy eredetileg török mecsetnek épült.²⁴ A Péterffy család

²⁰ Félreértésen alapul az a Szentkláray Jenőtől származó információ, miszerint két külön pap látta volna el a katonaságot és a mezővárosi híveket, közösen használva az egykori mecset épületét. Hibásan: *Történelmi adattár*, 207–208; Szentkláray, i. m., 460; Márki, *Aradvármegye*, 727.

²¹ Sorbán, i. m., 65–73, 121–122.

²² Borosjenő korábban – elméletileg még a Határörvidék fennállása alatt is – egyházigazgatási tekintetben egy középkori eredetű enklávé, az Egri egyházmegyéhez tartozó pankotai főesperesség részét képezte. A főesperesség átszétválásának időpontja és részletei máig tisztázatlanok. Annyi biztos, hogy a szervezeti változás gróf Erdődy Gábor egri püspöki működése (1715–1744) idején indult el.

²³ *Secundo. In oppido Boros-Jenő habentur solum rudera ecclesiae quondam catholicae. Divina ibidem dominis officialibus et militibus praesidiariis administrat quidam sacerdos ex ordine reverendorum patrum Franciscanorum de regulari observantia nuncupatorum, provinciae Bosniacae alumnus, pro salario annuatim percipiens ab inclita Camera flor. rhen. 100. Datur ibidem et perpauci Hungari catholici, qui una cum praesidiariis divinis interesse solent in fano quondam Turcico ex lapidibus constructo. MOL C 38. Acta cassae parochorum 5. d. No. 1. f. 368r. (A teljes összeírás: f. 368–369.) – A forrásból kiderül, hogy a szinte teljesen román ajkú, virtuális Zárand vármegyében 1733-ban egyetlen katolikus plébánia sem működött.*

²⁴ *Datur hic loci etiam parochia nullis penitus appertinentiis provisa, cujus aedificium adeo ruinatum est, ut amplius reparari non mereretur, verum funditus everti et in locum ejusdem novum exstrui necessum esset. Exstructio autem facile florenis 300 superari posset, hactenus attamen tam pro reparatione domus parochialis, quam etiam arcis capellani et simul loci parochi sustentatione, eo quod ecclesia in fortalio pro sua maiestate regia reservato ex Turcica moschea habeatur, ab excelsa Camera Aulica quid certi pendendum ordinari assolebat, ac praeterea, quod idem capellanus curam animarum in oppido degentium catholicorum, eorumque paucissimorum et a potiorum mendicorum (reliquis enim maxima ex parte Graeci ritus confessioni addictis existentibus) incolarum exerceat, pro eo ab antiquo titulo subsidii ex parte domini 12 cubulos frumenti, totidemque urnas vini quotannis datas fuisse, et usque annum 1738 hocce subsidium continuatum fuerit, ab eo vero tempore, siquidem neo-constitutus dominus*

birtoklásának végét jelző, 1800. április 23-án kelt német nyelvű uradalmi conscriptióban viszont több használható adatot is találunk.²⁵ Az összeíró délről, a már említett hídon át érkezik a várba. Leírja az erősségnek az 1791. évi úrbéri térképen is jól kivehető hídfejét/kaputornyát, és a tőle „jobbra”, „húsz lépésnyire” található régi katolikus templomot, amelyről némileg bizonytalanul megjegyzi, hogy török maradvány lehet, mivel mellette egy „török módra” épített, kváderkövekből falazott torony (minaret) áll. A minaretnek ekkor már nincs teteje, és a dzsámi épületének fala is repedezik, közeli összedőléssel fenyegetve. Az összeíró szerint a repedéseket a falban lévő fák elkorhadása okozta, ami miatt a fal megcsúszott. Ha helyesen értelmezzük a forrást, akkor a falba „elegyített” fák az alapozás cölöpjei lehettek. Tudjuk, hogy a terület igen mocsaras volt. Szalárdi János is említi Haller Gábor borosjenői kapitány (1651–1658) építkezéseinek bemutatásakor, hogy a vár délkeleti bástyáját a folyó közelsége miatt égerfa cölöpökre alapozták.²⁶ Az 1800. évi összeírás röviden a plébániáról is megemlékezik, amely a templom közvetlen közelében, a várral szemben állt. Sorbán Kornél plébániatörténetéből pedig azt is tudjuk, hogy a mecsetről nem messze, a vár délnyugati bástyáján fából harangtornyot is építettek, még a 18. század közepén²⁷ (2. kép).

A borosjenői mecset a korszak földrajzi/tudományos irodalmában is megjelenik. Bél Mátyás *Notitiájának* kéziratban maradt, erősen kidolgozatlan Zaránd vármegyei kötetében (1729–1730) még nem említik,²⁸ de a 18. század

praefectus intuitu ejusmodi praestationis nullam aquisivisset instructionem, ob id hactenus id praestare intermissum est. MOL E 156. Urbaria et conscriptiones 126. fasc. No. 32, 6.: *Conscriptio universorum bonorum ducis Mutinensis in comitatibus Zarandiensi, Aradiensi et Csanádiensi existentium anno 1742. pro parte excelsae camerae regiae Hungarico-Aulicae peracta.*

²⁵ „Zwischen diesen itzt beschriebenen Hauf und der herrschaftlichen Fleischbank gehet man über ein höltzernen [!] Brücke, welche durch die herrschaft gebaut wird in die Festung, welche schon in Ruinen liegt / Beym Eingang in diese Festung von oberwähnten [!] Brücke tritt man zu erst in ein altes von quater Steiner erbautes und ohnlängst reparirtes Thor, welches thurmfürmig mit Schindeln zugedeckt gegenwärtig zum thurm dienet. Von diesem Thor 20 Schritte weit rechter Hand stehet eine alte katholische kirche, welche ein türkisches Überbleibsel zu seyn scheint, weilen daran von quater Steiner auf türkische art aufgebaute thurm ohne deckel annoch dastehet. Diese kirche, weilen die in das gemauer vermischte höltzer ausgefault sind, fängt an zu sinken, und die Wände sehr stark zu spalten, folgsam einen nahen Einstürtz drohet. Die Pfarr ist gleich darneben von guten zeug erbaut, mit Schindeln gedeckt, und in einem guten Stand. / Dem Pfarr Hof gegen über fällt in die Augen das alte vormahls mit einem Graben (welcher schon verschütt ist) umgebene Schloß. MOL E 156. Urbaria et conscriptiones 201 fasc. No. 26, 38–39: *Beschreibung der Herrschaft Boros-Jenö Cameralisch – und Baron Péterfischen Fiscal Antheils.*

²⁶ Szalárdi, i. m., 319.

²⁷ Sorbán, i. m., 31.

²⁸ Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár Hist. I. dddd. (Comitatus Zarandiensis) 20–28 (Borosjenő vár), 31–32 (Borosjenő mezőváros). Az adatért és a vonatkozó oldalak felvételeiért Tóth Gergelynek tartozom köszönettel.

2. A borosjenői vár nyugati irányból („A borosjenői vár s Rákóczi ágyuja” című rajz részlete). *Ország Tükre* III/36 (1864. december 21.) 425.

második felétől több munkában is szerepel. Johann Baptist Grossinger (1728–1803) nagy zoológiai munkájában ír arról, hogy 1779-ben Borosjenőn nem tudott felmenni a „török toronyba” az ott tanyázó denevérek nagy tömege miatt.²⁹ Ebből a rövid mondatból nemcsak az derül ki, hogy a minaret ekkor már egyfajta látványosságnak számított, de az is, hogy a torony később romossá vált lépcsője még teljesen használható állapotban volt. Vályi András országleírásában (1799) éppúgy említi a mecsetet,³⁰ mint Fábrián Gábor 1835-ben megjelent, Arad vármegyét bemutató munkájában. Utóbbi helyen tűnik fel először egy másik állítólagos oszmán emlék, a pontosabban nem lokalizált „török kút”, amely kellemetlen ízű gyógyvizéről volt ismert.³¹ Fényes Elek annotált helységnévtára (1851) Fábrián szövegét szinte szóról-szóra átvéve emlékezik meg Borosjenő oszmán emlékeiről.³² A fenti források közös jellemzője, hogy török építményként egyedül a minaretet jelölik meg, és erre használják a kora-

²⁹ *Dum anno 1779 Turcicam turrin in Boros-Jenő conscendere pararem, ob copiam vespertilionum in ea latitantium retardatus fui.* Joannes Baptista Grossinger, *Universa historia physica regni Hungariae secundum tria regna naturae*. II. Posonii–Comaromii, 1793, 457.

³⁰ „A Körösnek jobb partján fekszik régi vára, melyben a katolikusoknak templomjok van, mellette áll maga épségében a török mecset is.” Vályi András, *Magyar Országának leírása*. II. Buda, 1799, 249–250.

³¹ „A vár vízzel volt körül véve, ’s négyszegletű bástyája nagy vastagságú kőfalakból építve, mely falaknak nagy része a most Catholicum templom’ tornyául szolgáló régi török mecsettel egyetemben ma is még fenn áll, és néhol tetővel befedve, a helybeli földesurtól gazdasági épületek gyanánt használtatik.” Fábrián, i. m., 84. A kútról: „Törökök’ kezére a 16dik század’ közepe táján került először, kiknek attól fogva kedves tanyájok volt ezen vár, a maga gyógyító erejű vizeért, mi is szinte oka lehetett, hogy itt mindig valami fő basa szokta lakását tartani. Fen van azon korból máig is még egy kút, mely Török’ kútjának nevezetik, vize kellemetlen ízű, de az orvosok’ állítása szerint bizonyos nyavalyákban igen hasznos.” Fábrián, i. m., 81.

³² „Régi vára lapályon feküdt a Fejér-Körös mellett, egészen vízzel körülvéve, s négyszegletű bástyája vastag kőfalakból építve; mely falaknak nagy rész a most kat. nagy templom tornyául szolgáló régi török mecsettel egyetemben máig fennáll, és néhol tetővel befedve urasági gazdasági épületnek használtatik. ... A török iga alatt fő basa lakhelye volt, s ezen korra elevenen emlékeztet a még meglévő Török kútja, mellynek vize kellemetlen ízű, de némelly nyavalyákban hasznosnak mondatik.” Fényes Elek, *Magyarország geographiai szótára*. I. Pest, 1851, 155.

beli terminológiában nem szokatlan módon a mecset kifejezést. A sajátos jelenség hátterét a legjobban Perecsényi Nagy László 1806-ban írott kéziratos vármegye-monográfiája világítja meg, amelyből az derül ki, hogy az egyik korabeli közhiedelem szerint maga a borosjenői katolikus templom a 18. század közepén, az első plébános működése alatt épült, és csak a hozzá csatlakozó minaret török épület.³³ Értésülését Perecsényi egy bájos népetimológiával is megtoldja, a mecset kifejezést a magyar mécs szóból vezetve le. Nézete szerint tehát a mecset nem más, mint török világítótorony.

A minaretjéről ismert borosjenői dzsámi sorsában az 1858. esztendő hozott döntő változást. A mezővárosnak a Fehér-Körös déli partján fekvő újkori központjában ez év augusztus 20-án szentelték fel az Atzél család anyagi támogatásával épült új római katolikus plébániatemplomot.³⁴ A templomépítés tervét a kegyurak már a század elején dédelgették,³⁵ de csak Fellegi István plébános 1854. évi kezdeményezése hozott előrelépést. Tanulságos, hogy a pap a megyéspüspöknek írott levelében az egykori mecset romos állapota mellett egy másik érvet is felhozott az építkezés szükségessége mellett: „a katolikus isteni tisztelet magasztosságához” nem méltó, hogy azt egy „elhagyatott mohamedán imaház rozoga falai között végezzék.”³⁶

A dzsámi az új templom felépítésével feleslegessé vált, és feltehetően állagának romlása is felgyorsult. Az épület a plébániatörténet adatai szerint egészen 1873-ig az egyház tulajdonában maradt, amikor a csanádi püspök Atzél Péternek engedte át, a kegyúr pedig cserében kötelezte magát, hogy az új templom mellett parókiát épít. Mivel azonban Atzél a megállapodást nem tartotta be, ezért az egyház álláspontja szerint a borosjenői uradalom 1879. évi eladásakor az épület visszaszállt a plébániára.³⁷ A gyakorlatban mégis az uradalom mindenkori birtokosa maradt a tulajdonos egészen az első világháború végéig. Az 1873.

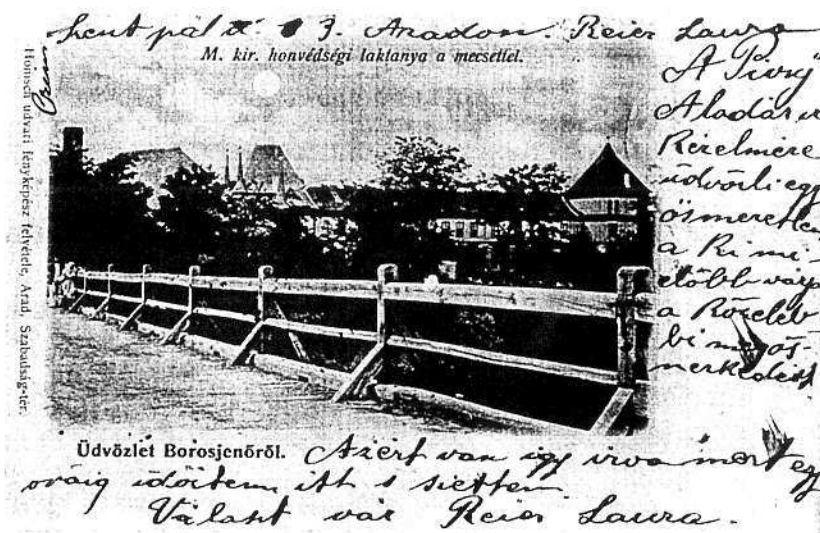
³³ „Valamint a katolikusok templomában, mellyhez most is egy régi török metset vagy is méts, világító torony van ragasztva – találattik egy márványra vágott koporsó írás németül: »All hier ruhet der woll Edler Geborner Her Ferdinand Gottlieb v. Dutterstadt, der. Röm. Kay. May. Lob. Graf. Salarisch. Regiment zu Fues Gewester Hauptman.« deák betűkkel leírva, de az esztendőszám nem láttatik. Mellette az oltár körül hasonló köré metzett felül való írás: »I.N.R.I. memento mori. Paroche Paule Koller, Domine. Dic. Duc. Fac. obiit An. 1771. 16. februarii aetate an. 67.« Ez a plébános az öreg Oroszi Antal szava szerint építette az uraság pénzéből a mostani katolikusok templomát...” Perecsényi Nagy László, *Tekintetes, Nemes Arad Vármegyének az ő Egyházi, s Világi, Régi és mostani Díszségeinek, Hellységeinek, Terméseinek állapotjáról szóló ismertetése. 1806. Békényben.* Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, Quart. Hung. 60, f. 166v.

³⁴ Sorbán, i. m., 36; *Történelmi adattár*, 209–210.

³⁵ Atzél István kegyúrként már a 19. század elején tervezte egy új plébániatemplom felépítését. Perecsényi, i. m., f. 166v.

³⁶ A levél szövegét Sorbán Kornél idézőjelek nélkül, de valószínűleg híven idézi; Sorbán, i. m., 36.

³⁷ Sorbán, i. m., 21.

3. A várkastély és a dzsámi a Fehér-Körös hídjáról. Képeslap az 1890-es évekből. Országos Széchényi Könyvtár, Kisnyomtatványtár

évi ügylet az 1746 óta földesúri kezelésben lévő vár funkcióváltásával függött össze. Az 1870-es évek elején Atzél Péter a várkastélyt Karl Hantelmann tervei alapján erősen historizáló stílusban átépíttette, majd az épületet röviddel ezután eladta honvédkaszárnyának.³⁸ Egészen 1901-ig a várkastélyt a honvédség használta (1877-ig lovas és gyalogos alakulatok közösen, ettől kezdve pedig csak gyalogos katonák – 3. kép).³⁹

Ebben az időszakban a dzsámi épületében vagy talán annak egy részében honvédiskola működött – forrásaink arra utalnak, hogy már röviddel az épület 1873. évi átengedése előtt is.⁴⁰ Arad vármegye történetének monográfiusa, Márki Sándor 1895-ben azt írta, hogy a minaretet a „jelenkorban” ecetgyár kéményévé

³⁸ Záray Jenő, *Aradváros és Aradmegye turista kalauza.* Arad, 1936, 133. A felújítás és ingatlaneladás összefüggését a szakirodalom nem tisztázta. Számos helyen az szerepel, hogy Atzél kifejezetten a honvédség számára újjátarta fel az épületet, helyenként adományozást is említene. Például Török Gábor, *Történelmi vázlat Arad és vidékének multjából.* In: *Arad-megye és Arad-város ismertetése – A magyar orvosok és természetvizsgálók Arad-városban tartott XV. nagygyűlése alkalmából.* Szerk. Parecz István. Arad, 1871, 12. Záray Jenő szerint pedig Atzél Péter éppen azért kényszerült az uradalom értékesítésére, mivel a honvédség a várkastély vételárát nem fizette ki. A várkastély felújításának legvalószínűbb időpontja egyébként 1871–1872.

³⁹ A Borosjenőn állomásozó alakulatokról és az azokat érintő igen bonyolult átszervezésekről: Benkő István, *A magyar királyi honvédség története 1868–1918.* Budapest, 1928, 404. skk.; Balla Tibor, *A magyar királyi honvéd lovasság 1868–1914.* Budapest, 2000, 41, 158–162.

⁴⁰ Török, i. m., 12; *Történelmi adattár*, 211.

4. A várkastély és a dzsámi déli irányból.
Fénykép, 1895 körül (közli: Márki, *Aradvármegye*, 244.)

alakították át, ám a szokatlan hasznosítás kezdetét nem jelölte meg.⁴¹ Egy másik adat azonban arra enged következtetni, hogy a dzsámi még a 20. század elején is honvédiskola volt.⁴²

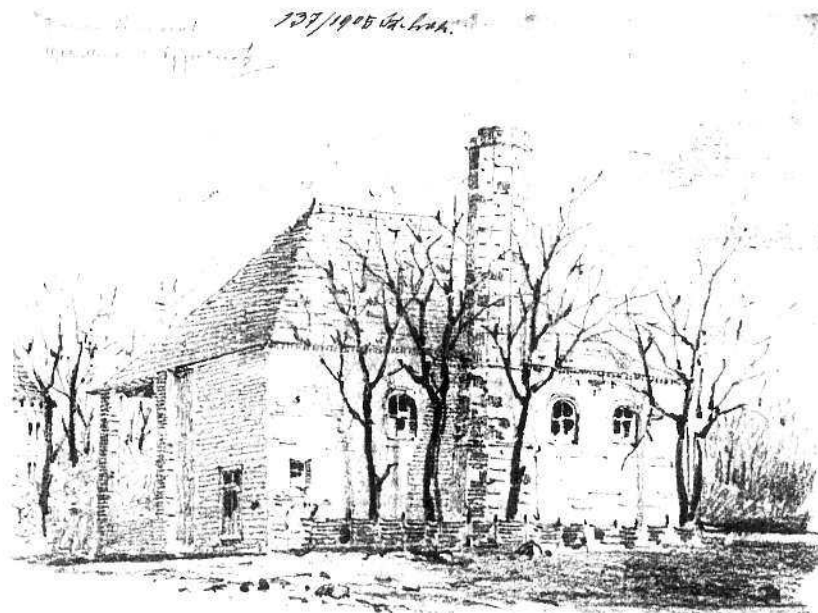
Amikor a katonaság 1901-ben végleg távozott a várból, valószínűleg a dzsámi is elhagyatottá vált. Az 1900-as évek elején előcsarnokának egyik felében rövid ideig mészárszék működött,⁴³ ám más hasznosításáról nem tudunk. Az épület – rossz állapota ellenére – a századfordulóra a legismertebb hazai oszmán emlékek egyikévé vált, amelyet a pécsi és szigetvári mecsetek mellett emlegettek. A borosjenői dzsámi így természetesen Magyarország 1906-ban megjelent nem hivatalos műemlékjegyzékében is helyet kapott.⁴⁴ Az épület azonban már jóval korábban bekerült a magyar műemlékvédelem látókörébe. 1872-ben – a Magyarországi Műemlékek Ideiglenes Bizottsága felállításának évében – Molnár Pál aradi főmérnök Arad és Csongrád vármegye műemlékeit

⁴¹ Márki, *i. m.*, 244.

⁴² Gerecze Péter, *A műemlékek helyrajzi jegyzéke és irodalma*. (Magyarország műemlékei, II.) Szerk. Forster Gyula. Budapest, 1906, 113–114. Bár a könyv 1906-ban jelent meg, adatgyűjtése nyilvánvalóan jó néhány évvel korábbra nyúlik vissza.

⁴³ Ld. Gyalus László 1905. március 16-i jelentését a Függelékben.

⁴⁴ Gerecze, *i. m.*, 113–114.

5. A dzsámi nyugati irányból. Gyalus László építész ceruzarajza.
1905. március 14. Kulturális Örökségvédelmi Hivatal. Tervtár K-1038

felsoroló jelentésében röviden a borosjenői mecsetről is megemlékezett.⁴⁵ Az 1881-ben megalakult új szakszerv, a Műemlékek Országos Bizottsága végül csak 1905 tavaszán küldte ki Gyalus László (1865–1941) építész, a bizottság tagját az épület felmérésére. Az ennek nyomán készített, két rajzzal is kísért beszámolóban Gyalus hangsúlyozta, hogy a mecset sürgős felújításra szorul⁴⁶ (5. kép).

Az építész jelentése nyomán a bizottság komoly lépéseket tett annak érdekében, hogy a szükséges renoválás megtörténjék. A borosjenői jegyzői hivatallal folytatott rövid levélváltás után kiderült, hogy az épület tulajdonosa az uradalom aktuális birtokosa, báró Solymossy Lajos főrendi házi tag, akit – hivatkozva

⁴⁵ „A vár egykori területén áll egy török mecset, oldalán minarettel, felső része szabályos négyszög kövekből rakva. A mecset ennek előtt katolikus templomul használtatott, ma raktár. Az épület semmi kiváló jelleggel nem bír.” A Kulturális Örökségvédelmi Hivatal Könyvtára. A Műemlékek Országos Bizottsága iratai. 85/1872. iktatószám (13. filmtekercs), 1872. szeptember 3. Arad. Molnár Pál jelentése, p. 269.

⁴⁶ Függelék/No. 1. és 71. jegyzet. Bár a beszámoló kapcsán két rajzot említene az iratokban, a KÖH Tervtárában ma csak az egyik van meg, mégpedig az, amely a mecset legjellemzőbb külső nézetét örökíti meg. Nagy kár, hogy a másik, valószínűleg az épület belsejét bemutató rajz elveszett.

a műemlékek fenntartásáról szóló 1881. évi 39. törvénycikkre – felkértek a helyreállítási munkálatok elvégzésére.⁴⁷ A tulajdonos kezdetben igen készségesnek mutatkozott, a bizottságtól tervet kért a felújításhoz, amelyet Gyalus László 1905 októberére két változatban el is készített. Az olcsóbb verzióban az építész „egyszerű tetővel” számolt, a drágábban pedig az épület eredeti jellegéhez és alaprajzához egyáltalán nem illeszkedő kupolával, ami arra enged következtetni, hogy szemlélete igen távol esett a mai műemléki helyreállítási elvektől.⁴⁸ 1906. április 25-én aztán a két tervet az időközben elkészült pontos költségvetési előiránnyal együtt megküldték Solymossy Lajosnak.⁴⁹ A báró lelkesedése a várható költségekkel szembesülve érezhetően megcsappant, a küldeményre egyáltalán nem reagált. A mecset felújításának ügye csak két évvel később került elő újra. 1908 márciusában a magyar gyógypedagógia kiemelkedő egyéniségeként ismert Náray-Szabó Sándor orvos, a VKM tanácsosa megkereste a Műemlékek Országos Bizottságát, közbenjárásukat kérve a mecset ügyében. Az orvos szeretne volna ingyen megszerezni az épületet Solymossy Lajostól a borosjenői gyógypedagógiai intézet számára, amelyet 1904-ben éppen a honvédség távozása óta üresen álló várban, tehát a szomszéd telken alapítottak meg.⁵⁰ Solymossy azonban a bizottság megkeresésére egy rövid levélben kijelentette, hogy a mecset tulajdonjogát nem áll szándékában átengedni senkinek.⁵¹ 1908 őszén egy másik, közigazgatási kezdeményezés is indult a borosjenői dzsámi ügyében, és az elkövetkező évtizedben, egészen 1917-ig ez vált a felújítás ügyének fő hajtóerejévé. A borosjenői járás főszolgabírája ugyanis levelet intézett Arad vármegye alispánjához, amelyben a forgalmas országút mellett álló minaret állapotát életveszélyesnek ítélte meg, és azt javasolta, hogy az alispán a vallás- és közoktatásügyi minisztériumon, tehát az illetékes szer-

⁴⁷ Függelék/No. 2–4. – Az 1881. évi 39. törvénycikk idevágó paragrafusai: „4. § A fentartandónak nyilvánított műemléket a tulajdonos saját költségén épségben fentartani köteles; javításokat, bővítéseket vagy átalakításokat azon csak a vallás- és közoktatásügyi minister engedélyével, s az általa meghatározott módon tehet. 5. § Ha a magántulajdonos a fentartást a vallás- és közoktatásügyi minister felhívása daczára elmulasztja, valamint ha az építményen engedély nélkül javításokat, bővítéseket vagy átalakításokat tesz, a vallás- és közoktatásügyi minister a műemlék kisajátítását elrendelheti.” (www.1000ev.hu) A törvény szigora ekkor azonban még nem mutatkozott meg a levelek hangvételében. – A borosjenői uradalmat Solymossy Lajos apja, Solymossy László (megh. 1904) 1883-ban vásárolta meg Franz Klein osztrák bárótól, aki azt 1879-ben Atzél Pétertől szerezte meg; Sorbán, *i. m.*, 63. A győri származású, eredetileg Falk családnevű Solymossy család csak 1895-ben kapott bárói címet.

⁴⁸ Függelék/70. jegyzet, No. 5–6, 71. jegyzet/2. A terveket Gyalus ugyan bemutatta, de azok nem maradtak a Műemlékek Országos Bizottsága irattárában, hanem visszakerültek az építészhez, tőle pedig Solymossy Lajoshoz, és utóbb valószínűleg elvesztek.

⁴⁹ Függelék/71. jegyzet/3.

⁵⁰ Sorbán *i. m.*, 15. A fiatalkoriak számára alapított intézet Sorbán Kornél információi szerint 1934-ig maradt a várban, majd ebben az évben átköltözött Aradra.

⁵¹ Függelék/No. 7–10.

ven keresztül szólítsa fel a tulajdonost a műemlék helyreállítására.⁵² Az események ettől kezdve hosszú időn át kötött koreográfia szerint zajlottak. A járási főszolgabíró sürgetést intézett az alispánhoz, az pedig a minisztériumhoz, amely levelet küldött a Műemlékek Országos Bizottságának, hogy a műemlékek felügyeleti szerveként szólítsa fel Solymossy Lajost a mecset felújítására. A báró udvariatlanságig rövid válaszleveleiben minden alkalommal ígéretet tett a bizottságnak a munkálatok jövőbeni elvégzésére, hiszen erre törvény kötelezte, ám a halogatásra is mindig talált indokot.⁵³ Gyenge kifogásainak főrendi házi tagsága adta meg a kellő súlyt. Nem csoda, hogy 1913-ban már felmerült az államköltségen való javítás gondolata, a következő évben pedig mind a – törvény által egyébként lehetővé tett – kisajátítás, mind pedig a megvásárlás szóba került. Solymossy árat szabott, amelyet a MOB láthatóan nem tudott megadni. 1916-ban pedig a borosjenői járás főszolgabírája azt is felvetette, hogy a mecsetet megvásárolhatná a gyógypedagógiai intézet, mégpedig az államtól kapott költségvetési javadalma terhére, ám a minisztérium ezt is elvetette.⁵⁴ Ebben az évben a báró vonakodásával szemben előkerült a tarsolyból a háborús szövetségesre, Törökországra való hivatkozás is. A „mohamedán világ” fenntartott viszony újabb érvet jelentett volna az elhanyagolt mecset felújítása mellett.⁵⁵ Az egyre elkeseredettebb hivatalos levelezés végpontján a bizottság levelet intézett magához Tisza István miniszterelnökhöz is,⁵⁶ amelyben bemutatták a kínosan hosszan húzódó ügyet, és intézkedését kérték. Talán ez is hozzájárult ahhoz, hogy 1917 tavaszán végül Solymossy informális ígéretet tett a bizottságnak a mecset ingyenes átengedésére.⁵⁷ Az ígéret beváltására azonban a háborús események és az impériumváltás miatt már nem kerülhetett sor. A báró 1919-ben rövid ideig az aradi ellenkormány pénzügyminisztereként tevékenykedett, majd repatriált, és 1928-ban Budapesten hunyt el.⁵⁸

Az immár romániai Borosjenő értékes oszmán emléket Solymossy távozásával visszavette a római katolikus egyházközség, valószínűleg a be nem tartott 1873. évi megállapodásra hivatkozva. Hasznosítására azonban nem találtak megoldást, és 1930-ban átengedték a lugosi görögkatolikus püspökségnek, amely szintén nem tudott az épületről megfelelően gondoskodni. A mecset már 1931-ben elvesztette tetőzetét, ebben a romos, vakolatát vesztett állapotban

⁵² Függelék/No. 11.

⁵³ Függelék/72. jegyzet, No. 12–26.

⁵⁴ Függelék/No. 23–24.

⁵⁵ Függelék/No. 24, 27.

⁵⁶ Függelék/No. 27. A megkeresésben talán az is szerepet játszott, hogy Tisza Istvánt Borosjenőhöz kötötte családjának 17. századi múltja. A Tiszák mellékneve „Borosjenői” volt.

⁵⁷ Függelék/No. 28.

⁵⁸ Sorbán, *i. m.*, 64.

mutatja a *Vasárnap* című aradi újság 1931. július 12-én közölt felvétele is.⁵⁹ A pusztulás utolsó stádiumát a minaret 1947. évi, illetve a dzsámi 1954. évi lebontása jelenti. Az egykor a legépebb hazai oszmán épületek között emlegetett mecset ezzel teljesen eltűnt a föld színéről. Tárgyi emlékezetét mindössze néhány kváderkő és a berendezéséhez tartozó két gyertyatartó képviseli.⁶⁰

Tanulmányunk végére érve megkíséréljük összefoglalni az egykori borosjenői Mehmed hán dzsámira vonatkozó képi és írott forrásaink adatait.⁶¹ Az épület a borosjenői vár területén, annak kapujától északra, közvetlenül a későbbi országút keleti oldalán helyezkedett el (1. kép). A téglalap alaprajzú, északnyugat-délkeleti tájolású dzsámi vegyes anyagú (kő és tégl) falakkal rendelkezett, ezeket pedig valószínűleg égerfa cölöpökre alapozták. Délnyugati oldalához, az épület tömbjébe kis részben besüllyesztve, kváderkövekből rakott, feltehetően tízsögű minaret tapadt (6. kép), amelynek lépcsője az épület belsejéből nyílt. A minaret felső emelete már a 19. század elején is hiányzott, e csonka állapotában Márki Sándor adatai szerint 17 méter magas volt.⁶² Az ismert képek alapján a torony enyhén, körülbelül egy méterrel a zsindefedésű, meredek kontyolt tető fölé nyúlt (4. kép). Pontosabb információk híján egyelőre ennek az adatnak a segítségével becsülhetjük meg az imahely méreteit. Az épület körülbelül 16/17×10 méteres lehetett, felmenő falai megközelítőleg nyolc méteres magasságot értek el. Az épület bejárata az északnyugati oldalon nyílt, a tömb északi sarkát kis előcsarnok foglalta el, amelynek mennyezetét két oszlop tartotta (6. kép).

A huszadik század eleji állapot szerint délnyugati falát három, északkeleti oldalát egy, délkeleti oldalát pedig két, hasonló jellegű, lekerekített záródású, egyszerű kerettel ellátott kis ablak bontotta meg. A bejárati oldalon nem volt ablaknyílás.⁶³ A 18. században az épületet az északnyugati oldalon egy (később megszüntetett) sekrestyével egészítették ki, és feltehetően ekkor alakították ki a templom alatti sírboltot is, amelybe a 18. század végéig temetkeztek.⁶⁴ Az épület belsejéről a következő ismeretekkel rendelkezünk: deszkából készített egyszerű síkmennyezet zárta le, amelyet középen eredetileg

⁵⁹ Sorbán, *i. m.*, 31. A fényképet közölte: Gheorghe Lanevschi, A borosjenői mecset. In: *A hódoltság régészeti kutatása*, 175–176.

⁶⁰ Lanevschi, *i. m.*, 176.

⁶¹ Itt kell megjegyezzük, hogy kísérletet tettünk a borosjenői plébánia – Sorbán Kornél munkájában sűrűn idézett – iratainak felkutatására is. Az egyházközségi levéltárát a temesvári egyházmegyei levéltár gondozójának, Franz von Klimsteinnek 2006. február 16-án adott szíves tájékoztatása szerint kevéssel azelőtt szállították be temesvári központjukba, ám az egykori mecsetre vonatkozó forrásokat nem tartalmaz. Elképzelhető, hogy régebbi anyagait az 1950-es években államosították, vagy ezek elvesztek.

⁶² Márki, *i. m.*, 243.

⁶³ Az ablakok számát Sorbán Kornél leírása is megerősíti: Sorbán, *i. m.*, 30.

⁶⁴ Sorbán, *i. m.*, 30, 32–36.

6. A dzsámi északnyugati, bejárati oldala. Képeslap az 1920-as évekből, „török mecset” felirattal (közli: Sorbán, *A borosjenői*, 31.)

két faoszlop tartott – ezeket 1850 körül váltották ki téglaoszlopokkal. A bejárati, északnyugati oldalt egy fából épített karzat foglalta el, ám nem tudni, hogy ez a mecsetekben szokásos karzat (*mahfil*) volt-e, vagy csak a keresztény használat során került-e oda.⁶⁵ A délkeleti falon (azaz a *kibla*-falon) Gyalus László még 1905-ben is csaknem épen találta a mihráb-fülkét, amelyet téglából épített, festett sztalaktit boltozat zárt le.⁶⁶

A fenti adatok alapján a borosjenői dzsámit a Balkánon elterjedt, egykor a hódoltságban is gyakori téglalap alaprajzú, nem centrális térszervezésű mecsetek közé sorolhatjuk, amely típusnak Magyarországon mindössze három álló példája maradt: a szigetvári Szulejmán szultán dzsámi, a bőrcserzők pécsi mecsetje (ma: Ágoston téri templom) és az esztergomi Uzicseli Hadzsi Ibrahim dzsámi.⁶⁷ A borosjenői mecset inkább a nála valamivel nagyobb méretű szigetvárira hasonlít, de az előcsarnok és a minaret elhelyezkedése attól határozottan megkülönbözteti.

⁶⁵ Sorbán, *i. m.*, 30.

⁶⁶ Függelék/No. 1.

⁶⁷ A téglalap alaprajzú mecsettípusról és a szigetvári Szulejmán szultán dzsámiról: Gerő Győző, *Az oszmán-török építészet Magyarországon. (Dzsámik, türbék, fürdők).* (Művészettörténeti füzetek, 12.) Budapest, 1980, 42–49; Uő, *A Pécs-Budai külváros településtörténete és dzsámija a török korban. Műemlékvédelem* 53/3 (2009) 116–120.

A Mehmed hán dzsámi a 18. századtól kezdve folyamatosan pusztult, az enyészet az egyházi használat 1858. évi befejeződésével még inkább teret nyert, ám az épület a 20. századot mégis viszonylagos épségben érte meg. A sors furcsa fintora, hogy a magyar műemlékvédelem és Arad vármegye együttes erőfeszítése sem tudta elérni a magántulajdonban lévő, széles körben ismert műemlék felújítását. A renoválás talán biztosíthatta volna további fennmaradását, de a „mi lett volna, ha” közhelye aligha nyújthat írt az értékes oszmán épület visszafordíthatatlan elvesztésére.

FÜGGELÉK

Az alábbiakban a Kulturális Örökségvédelmi Hivatal Könyvtárából a Műemlékek Országos Bizottságának azon iratait közöljük, amelyek a borosjenői mecsetnek a 20. század elején tervezett felújítására vonatkoznak. Kutatásunk során mind a mikrofilmezett iratanyagot, mind az iktatókönyveket használtuk.⁶⁸

1.

1905. március 16.

„Gyalus László építész a borosjenői mecset és minarett megvizsgálásáról beadja jelentését és két rajzát”

137/1905. iktatószám (33. filmtekercs, p. 237.)

Nagytekintetű bizottság!

Folyó hó 14-én Borosjenőn tartozkodásom alkalmával megnéztem és nagyjában felmértem a török időből maradt mecsetet és vele összeépített minarettet. A mecset és minarett oly elhanyagolt állapotban van, hogy fennállása így csak idők kérdése. A mecset kőből és téglából épült, fa fedényszete téglá oszlopokkal van alátámasztva. Imádkozó fülkéje majdnem teljesen ép, téglából ügyesen összeépített és festett stalaktit boltozattal. A minarett faragott kőből van, felső emelete hiányzik, alsó részében a tetőről lecsorgó víz és fagy nagyon elrongálta, és e rész szorul első sorban kijavításra. Az első emelet magasságában még megvan kőből épített csigalépcsője, alul azonban a lépcsőnek csak nyomai láthatók a kötőrmelék között. A midőn a mecset mai állapotáról tudósítom a Nagytekintetű Bizottságot, el nem mulathatom felhívni figyelmét e mecsetre, a mely nem csak műtörténetileg, hanem építészeti szempontból is szép példája a török építkezésnek, s ha mihamarabb ki nem javíttatik, a végpusztulás fenyegeti. Úgy tudom

⁶⁸ A hivatali aláírások egy részének megfejtésében a következő tanulmány volt segítségünk: Granasztóiné Györffy Katalin, A Magyarországi Műemlékek Ideiglenes Bizottsága és a Műemlékek Országos Bizottsága tisztviselői és tagjai (1872–1949). In: *A magyar műemlékvédelem korszakai*. (Művészettörténet – műemlékvédelem, 9.) Szerk. Bardoly István–Harris Andrea. Budapest, 1996, 267–276.

jelenleg báró Solymosy Ödön vette tulajdonába, és tornácának fele részét pár év előtt mészárszéknek adta ki, most azonban teljesen el van hagyva.

Nagytekintetű Bizottság alázatos szolgálója:

Budapest, 1905. márc. 16.

Gyalus László, építész

2.

1905. március 16.

A Műemlékek Országos Bizottsága a borosjenői jegyzőnek

137/1905. iktatószám (33. filmtekercs, p. 236.)

Borosjenő nagyközség tekintetes jegyzői hivatalának. Borosjenő (Arad megye)

Gyalus László építész, bizottságunk rendes tagja, alulírt napon tartott ülésünkben a Borosjenőn levő mecset és minarett elhanyagolt állapotáról tevén jelentést, van szerencsénk a tekintetes jegyzői hivatalt arra kérni, hogy e régi emlék fönntartása érdekében – bizottságunkkal jelenlegi tulajdonosának nevét közölni szíveskedjék.

Kelt Budapesten, 1905. évi márczius hó 16-án tartott rendes ülésünkben.

Éber [László] /előadó/

3.

1905. március 26.

A borosjenői jegyző a Műemlékek Országos Bizottságának

Beérkezett 1905. március 29-én. 161/1905. iktatószám (33. filmtekercs, p. 311.)

Tekintetes Műemlékek Országos Bizottságának Budapest, 137/1905. számú megkeresésére értesítem, hogy az itteni volt török mecsetnek tulajdonosa Báró Solymosy Lajos apateleki (borosjenői járás) lakos főrendi házi tag.

Borosjenő, 1905. márcz. 26.

[olvashatatlan monogramos aláírás] jegyző.

4.

1905. április 6.

A Műemlékek Országos Bizottsága Solymosy Lajosnak, a mecset tulajdonosának

161/1905. iktatószám (33. filmtekercs, p. 310.)⁶⁹

Méltóságos báró Solymosy Lajos úrnak, Apateleki Arad megye

Gyalus László építész, bizottságunk rendes tagja alulírott napon tartott ülésünkben jelentést tett a borosjenői egykori mecset és minarett elhanyagolt állapotáról. Első sorban a minarett, a melynek felső emelete hiányzik, alsó részében pedig a tetőről lecsorgó víz és a fagy következtében nagyon megrongálódott, szorul kijavításra. Általában

⁶⁹ A levél első változatát már március 16-án megírták, az iktatókönyvben is ezzel a dátummal szerepel, ám végül csak április 6-án, a borosjenői jegyző levelének beérkezése után küldték el. (Igaz a levél keltét utóbb átjavították március 16-ra, ám az iktatószámból egyértelmű, hogy nem ez a valódi dátum.)

az egész épület, ha mihamarab helyre nem állítatik, csakhamar végleg elpusztul, pedig a maga nemében igen érdekes, építészettörténeti szempontból fontos emlék.

Tudomásunkra jutván, hogy a nevezett épület Méltóságod tulajdonában van és azt a meggyőződést táplálván, hogy Méltóságodnak is hazafias törekvését képezi, hogy az ország műemlékei, melyek kutatását a műemlekekről szóló 1881. évi 39. tcz. elrendeli, megóvassanak, tisztelettel van szerencsénk Méltóságodat azért inteni a fentemlített történelmi emlékek helyreállítása iránt, mely nem is járna jelentékeny költséggel, intézkedéseket tenni méltóztatásuk, egyúttal Méltóságodnak becses tudomására hozván, hogy a szükséges helyreállítási munkálatok tekintetében a legnagyobb készséggel fogunk Méltóságodnak segédkezni.

Kelt Budapesten, 1905. április 6-án.⁷⁰

5.

1905. május 1.

A Műemlékek Országos Bizottsága felkéri Gyalus László építész a mecset helyreállítási tervének elkészítésére

211/1905. iktatószám (33. filmtekercs, p. 413.)

Tekintetes Gyalus László úr, építész, a Műemlékek Országos Bizottsága rendes tagjának. Budapest. IX. Kinizsi utca 31.

A borosjenői mecset és minaret ügyében folyó évi március hó 16-án tartott ülésünk elé terjesztett jelentés alapján felkértük a nevezett épületek mostani tulajdonosát, báró Solymossy Lajost, hogy az azok megóvása érdekében szükséges intézkedéseket megtenni sziveskedjék.

Báró Solymossy folyó évi április hó 18-án kelt beadványában arról értesítvén bizottságunkat, hogy a helyreállítás gondolatával már régebben foglalkozik, de kellő adatok híján azt mindeddig nem foganatosíthatta, van szerencsénk tekintetes uraságodat arra kérni, hogy a mecset és minaret helyreállítására vonatkozó, részletes javaslatot és tervet sziveskedjék bizottságunknak bemutatni.

Kelt Budapesten, 1905. május hó 1-én

Éber [László] /előadó/

6.

1905. május 2.

A Műemlékek Országos Bizottsága Solymossy Lajosnak, a mecset tulajdonosának

211/1905. iktatószám (33. filmtekercs, p. 413–414.)

Méltóságos báró Solymossy Lajos úrnak
Apatelek Arad megye

⁷⁰ Az időrendben ez után következő, 1905. április 18-án kelt iratról csak ennyit tudunk: „Báró Solymossy Lajos a borosjenői török mecset fenntartása ügyében rajzot és tervet kér rendelkezésére bocsátani.” Az említés a 211/1905. iktatószám alatti aktában – 33. filmtekercs, p. 413. – szerepel, ám a levélnek az iktatókönyvben és az iratok közt nem maradt nyoma.

A borosjenői mecset és minaret ügyében múlt hó 14-én kelt beadványából örömmel értesültünk Méltóságod ama szándékáról, hogy a nevezett építészeti emléket fenn tartani, illetőleg a szükséges helyreállítási munkálatokat foganatosítani hajlandó, és ennek kapcsán megbíztuk Gyalus László építész, bizottságunk rendes tagját, hogy a mecset és minaret helyreállítására vonatkozó részletes javaslatot és tervet készítsen, a melyeket annak idején lesz szerencsénk Méltóságod rendelkezésére bocsátani.

Kelt Budapesten, 1905. május hó 2-án.

Éber [László] /előadó/⁷¹

7.

1908. március 21.

A Műemlékek Országos Bizottsága Náray-Szabó Sándornak

Elküldve 1908. március 28-án. 197/1908. iktatószám (36. filmtekercs, p. 592–593.)

Méltóságos dr. Náray-Szabó Sándor úr ministeri tanácsosnak
Budapest

A borosjenői mecset és minaret ügyében van szerencsém Méltóságodat értesíteni, hogy a műemlék tulajdonosát, báró Solymossy Lajos urat, kinek a helyreállításra vonatkozó két alternatív tervet és költségvetést 1906. évi április 25-én tartott ülésünkől 93. szám alatt küldtük meg, elhatározásának – abban is, vajon hajlandó lenne esetleg a műemléket iskolai célokra átengedni – közlésére egyidejűleg újból felkértük azzal a hozzáadással. Fogadja méltóságod Kmfi.

III. 21.

Éber [László] /előadó/

8.

1908. március 23.

A Műemlékek Országos Bizottsága báró Solymossy Lajosnak

Elküldve 1908. március 28-án. 197/1908. iktatószám (36. filmtekercs, p. 592.)

Méltóságos báró Solymossy Lajos úrnak

⁷¹ Az időrendben ez után következő három irat nem maradt fenn, de a következőket tudjuk róluk. 1. 1905. szeptember 13. Gyalus László építész bemutatja borosjenői hivatalos útjának 30 korona 80 fillérről szóló „útiszámláját”, 1 db melléklettel. „Fölküldetett a számvétséghez.” Az elszámolás az iktatókönyvben az 529/1905. iktatószám alatt szerepel, ám az iratokat utóbb kiselejtezték. 2. 1905. október 12. „Gyalus László építész bemutatja a borosjenői mecset helyreállítási terveit, melyek közül az egyiket egyszerű tetővel oldotta meg, a másikat pedig kupolaszerűen. Mindkét terv szerint való helyreállítás hozzávetőleges költségeiről pólólag tesz jelentést. – A beküldött tervek a költségelőirányzat elkészítése céljából [1905. november 1-én] visszaadtak Gyalus László építésznek.” 588/1905. iktatószám (33. filmtekercs, p. 1074.). Csak a törzsív van meg, sem a terv, sem a költségvetés nem szerepel az iratok közt. 3. 1906. március 9. „Gyalus László építész, bizottsági rendes tag bemutatja a borosjenői mecset helyreállítására vonatkozó 14720 korona 21 fillérre számított költségvetést.” A költségvetés 1906. február 16-án kelt – 1906. április 25-én a tervet és a költségvetést megküldik Solymossy Lajosnak Az elküldött anyag az iktatókönyvben a 93/1906. iktatószám alatt szerepel, ám az iratokat utóbb kiselejtezték. (Az 588/1905. iktatószám alatti aktára 1906. április 25-én rávezetett megjegyzés szerint Solymossy bárónak Gyalus László mindkét tervét és költségvetését elküldték.)

Apatelekek (Arad megye)

1906. évi április 25-én tartott ülésünkől 93. szám alatt volt szerencsénk Méltóságodnak a Méltóságod tulajdonában levő borosjenői mecset és minaret helyreállítására vonatkozó alternatív terveket és költségvetést megküldeni.

Midőn a szóban levő érdekes, de sürgős helyreállítást igénylő emlékek újból is Méltóságod hazafias érdeklődésébe ajánlani, és mivel elhatározásának közlését kérni szerencsém van, a helyreállítás foganatosítására nézve bizottságunk közreműködését egyidejűleg készségesen felajánlom. Vett értesülés szerint Méltóságod esetleg hajlandó lenne a szóban levő műemléket iskolai, nevelési célokra átengedni. Erre nézve is legyen szabad Méltóságod nagybecsű értesítését kérni.

Fogadja méltóságod stb.

Bp. 908. III. 23.

9.

1908. március 30.

Báró Solymossy Lajos a Műemlékek Országos Bizottságának

1908. április 7-én érkezett be. 237/1908. iktatószám (36. filmtekercs, p. 738.)

Műemlékek országos bizottsága. Budapest

197/1908. számú folyó hó 24-én kelt hozzám intézett megkeresésre válaszolva van szerencsém tisztelt címmel közölni, hogy a beállott munkás zavarok akadályoztak a mecset helyreállításában, azonban az most is folyton figyelembe van, és amint lehet, helyre fogom állíttatni. Tulajdonjogilag senkinek sincs szándékom átengedni.

Tisztelettel:

Apatelekek, 1908. március 30.

Báró Solymossy

10.

1908. május 18.

A Műemlékek Országos Bizottsága Náray-Szabó Sándornak

237/1908. iktatószám (36. filmtekercs, p. 737.)

Méltóságos dr. Náray-Szabó Sándor ministeri tanácsosnak. Budapest

Folyó évi március 21-én 197. szám alatt volt szerencsém Méltóságodat értesíteni, hogy a borosjenői mecset és minaret ügyében a tulajdonos, báró Solymossy Lajos úrhoz kérdést intéztünk az iránt, vajjon hajlandó lenne-e a műemléket esetleg intézeti célokra átengedni.

Báró Solymossy Lajos úr folyó évi március 30-án kelt válaszában bejelentvén, hogy a mecset helyreállítását foganatosíttatni fogja, azonban azt tulajdonjogilag nem hajlandó átengedni, van szerencsém ezt Méltóságod tudomására hozni. Fogadja Méltóságod kiváló tisztelem őszinte nyilvánítását.

Bp. 908. V. 18.

Éber [László] /előadó/

11.

1908. október 29.

A borosjenői járás főszolgabírája Arad vármegye alispánjának

3953/1908. vármegyei iktatószám; 47/1916. iktatószám (46. filmtekercs, p. 52.)

Alispán Úr!

Borosjenőn a Körös folyó mellett, annak jobb oldalán, a régi Rákoczy vár közelében /lévő/ mecsettel kapcsolatos és faragott kőből épült karcsu torony (minarett), amely közvetlenül a törvényhatósági út mellett áll, utóbbi időben annyira megrepedt, hogy annak összedőlésétől lehet tartani, a miután éppen ezen ut igen nagy forgalmu, összedülésével még emberben vagy állatban is kárt tehet.

Miután ezen minarett az országos műemlékek közé van felvéve, s miután az 1881. évi XXXIX. tc. 4. §. szerint a műemléket a tulajdonos tartozik fenntartani, de az 5. § rendelkezése szerint erre a vallás- és közoktatásügyi magyar királyi minister hívja fel magántulajdonosát, felkérem Alispán urat, hogy ez irányban, annak közveszélyességét tekintve, sürgős felterjesztést tenni sziveskedjék, hogy Báró Solymossy Lajos apateleki birtokos mint tulajdonos felszólíttassék a közveszélyesség megszüntetésére, és a műemlék sürgős helyreállítására.

Borosjenő, 1908. október hó. 29.

Bereczkey [?] főszolgabíró⁷²

12.

1908. december 18.

A Műemlékek Országos Bizottsága báró Solymossy Lajosnak

Elküldve 1908. december 22-én. 943/1908. iktatószám (37. filmtekercs, p. 1914.)

Méltóságos báró Solymossy Lajos Úrnak

Apatelekek (Arad megye)

A Méltóságod tulajdonában levő borosjenői mecset és minaret ügyében Méltóságodnak folyó évi március 30-án kelt nagybecsű értesítéséből örömmel vettük tudomásul, hogy Méltóságod az érdekes emléket, mihelyt a körülmények megengedik, helyreállíttatni hajlandó.

Az aradmegyei közigazgatási hatóságok részéről azonban legutóbb bejelentetett, hogy a mecsettel kapcsolatos és faragott kőből épült minaret, amely közvetlenül a törvényhatósági út mellett emelkedik, utóbbi időben annyira megrepedt, hogy annak összedőlésétől lehet tartani, és mivel ez az út igen nagyforgalmú, az ismert hiányok közveszélyeseknek tekinthetők.

Van szerencsém ily körülmények között Méltóságod figyelmét újból a szóban levő műemlékre irányozni, azzal a kéréssel, hogy a Méltóságod tulajdonában levő eme be-

⁷² Az időrendben ez után következő, 1908. december 5-én kelt iratról ennyit tudunk: a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium „megküldi a borosjenői járás főszolgabírójának Arad vármegye alispánja útján a borosjenői török mecset mellett épült torony közveszélyességének megszüntetése és sürgős helyreállítása tárgyában felterjesztett jelentését” – 143.277/1908. minisztériumi iktatószám alatt. Beérkezett 1908. december 18-án. Említve a 943/1908. iktatószám alatti aktában, maga a irat nem maradt fenn.

cses építészeti emlék fenntartása érdekében a szükséges intézkedéseket, melyek tekintetében bizottságunk készséges közreműködését ez alkalommal is készséggel följánlja, elrendelni méltóztassék.

Bp. 908. XII. 18.

Éber [László] /előadó/⁷³

13.

1909. február 16.

A Műemlékek Országos Bizottsága a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumok elé

1909/120. iktatószám (37. filmtekercs, p. 1915; a 943/1909. iktatószám alatti akta mellékleteként)

A nemzeti vallás- és közoktatásügyi Miniszternek!

A borosjenői mecsetet már az 1905. évben megvizsgáltattuk, és az érdekes történeti emlék fenntartása szempontjából szükséges munkák fogantatására annak tulajdonosát, báró Solymossy Lajost fölkértük, és a szükséges tervek rendelkezésére bocsájtottuk. A tulajdonos múlt évi március 30-án kelt levelében bejelentette, hogy a helyreállítási munkák véghezvitelében a beállott munkázavarok akadályozták meg, azonban azokat, mielőtt lehetséges lesz, el fogja végeztetni.

Az alispán jelentésében foglaltakat múlt évi december 18-án a tulajdonos tudomására hoztuk, és a szükséges munkák mielőbbi elrendelését újból is kértük. A válasz beérkezése után nem fogunk kéni jelentésünket előterjeszteni.

Bp. 909. II. 16.

Éber [László] /előadó/⁷⁴

14.

1913. május 1.

A borosjenői járás főszolgabírája Arad vármegye alispánjának

1760/1913. vármegyei iktatószám; 47/1916. iktatószám (46. filmtekercs, p. 51.)

⁷³ Az időrendben ez után következő két iratról a következőket információkkal rendelkezünk. 1. 1909. január 16. Arad vármegye alispánja a Vallás- és Közoktatásügyi minisztériumnak (816/1909. vármegyei iktatószám). 120/1909. iktatószám. Az iktatókönyv nem jelez selejteztést, az akta – amelynek a 37. filmtekercsen kellene lennie – mégis hiányzik. 2. 1909. február 8. A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium megküldi Arad vármegye alispánjának jelentését (12323/1909. minisztériumi iktatószám). Beérkezett 1909. február 13-án. 120/1909. iktatószám. Az iktatókönyv nem jelez selejteztést, az akta – amelynek a 37. filmtekercsen kellene lennie – mégis hiányzik.

⁷⁴ Az időrendben ez után következő két iratról csak a következő adatok állnak rendelkezésünkre. 1. 1911. október 28. „A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium megküldi Arad vármegye alispánjának jelentését a borosjenői régi török torony közveszélyes állapota tárgyában.” (131272/1911. minisztériumi iktatószám). Beérkezett 1911. november 2-án. Az akta az iktatókönyvben a 798/1911. iktatószám alatt szerepel, ám utóbb kisélejtezték. 2. 1913. április 22. „Arad vármegye alispánjának jelentése a borosjenői régi török mecset (minaret) melletti torony közveszélyessége tárgyában” a Vallás és Közoktatásügyi Minisztérium számára. Említve az iktatókönyvben a 384/1913. iktatószám alatti. Maga a levél nem maradt fenn.

(Vonatkozási szám: 4093/909.)

Alispán Úr!

Az 1908. évi október hó 29-én 3952/908. szám alatt kelt jelentésemben felelősségem tudatában bejelentettem, hogy az 1881. évi XXXIX. tc. 4. §. szerint műemlék gyanánt felvett torony az idők viszontagsága következtében annyira repedezett, egyes helyein a kő kiesett, hogy közveszélyessé vált.

Ezen közveszélyes volta csak fokozódott, a daczára, hogy kijavítását a tulajdonos a ministeri leirat szerint kilátásba helyezte, az még a mai napig sem történt meg.

E végből felkérem Alispán urat, hogy annak esetleg államköltségen való kijavítását javasolni szíveskedjék, mert ha összedől, és valakit agyonüt, a felelősséget nem vállalom.

Borosjenő, 1913. május hó 1.

[olvashatatlan aláírás] helyettes főszolgabíró⁷⁵

15.

1913. június 19.

A Műemlékek Országos Bizottsága a vallás- és közoktatásügyi miniszternek

384/1913. iktatószám (43. filmtekercs, p. 538.)

A nemzeti vallás- és közoktatásügyi miniszter úrnak!

A borosjenői mecset tulajdonosa, báró Solymossy Lajos még az 1905. évben kijelentette, hogy a pusztuló érdekes műemléket helyreállítani szándékozik. 1906. évi április 25-én tartott ülésünkben a báró úr rendelkezésére bocsájtottuk a szükséges munkák alternatív tervét, és 15000, illetőleg 10000 koronával előirányzott költségvetését, azonban ismételt kéréseink mellett sem sikerült a fenntartási munkák fogantatását kieszaközölni, miért is tisztelettel javasoljuk, hogy ezek végrehajtására a tulajdonost az 1886: XXXIX. t. cikkekre és az épület közveszélyes állapotára hivatkozálag a közigazgatási hatóság által felszólíttatni méltóztassék.

Bp. 1913. VI. 19.

16.

1913. június 20.

A Műemlékek Országos Bizottsága báró Solymossy Lajosnak

384/1913. iktatószám (43. filmtekercs, p. 538–539.)

Méltóságos Báró Úr!

Öszinte köszönettel vettük méltóságodnak az 1905. évben tett ama szíves nyilatkozatát, hogy Méltóságod a birtokában levő borosjenői mecset helyreállítását fogantatni óhajtja, amint ... a helyreállítási tervek és költségvetést az 1906. évben készségeggel rendelkezésre bocsájtottuk.

⁷⁵ Az időrendben ez után következő, 1913. május 20-án kelt iratról csak az alábbiakat tudjuk: a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium átteszi Arad vármegye alispánjának jelentését, mely szerint a borosjenői régi mecset (minaret) melletti torony közveszélyessége folytán sürgős intézkedést igényel.” 87542/913. minisztériumi iktatószám. Beérkezett 1913. máj. 26-án. Említve a 384/1913. iktatószám alatti aktában. A hivatalos levél szövege nem maradt fenn.

Fájdalom, az érdekes régi épület állapota mind aggasztóbbá válik, úgyhogy a közigazgatási hatóságok az épület közveszélyes állapotát is kiemelve már ismételt jelentésekkel fordultak a vallás- és közoktatásügyi minisztériumhoz, és legújabbán is sürgős intézkedést szorgalmaztak az emlék veszélyes állapota miatt. Úgy látszik bekövetkezett annak kényszerítő szüksége, hogy ha nem is a beható helyreállítás, de legalább oly műszaki művelet végrehajtassék, mely a további pusztulást megakadályozza. Legyen szabad azért a történeti szempontból is értékes műemléket Méltóságod szíves gondoskodásába ajánlani, nehogy az a csakhamar feltartóztathatatlan enyészethetneki induljon.

Fogadja méltóságod
Bp. 1913. VI. 20.

Éber [László] /előadó/⁷⁶

17.

1914. január 16.

A borosjenői járás főszolgabírája a Műemlékek Országos Bizottságának

Beérkezett 1914. január 19-én. 35/1914. iktatószám (44. filmtekercs, p. 19.)

A műemlékek országos Bizottsága
Budapest – vallás és közokt. min.

Múlt év december 20-án kelt 1027/1913. számú leiratára hivatkozva jelentem, hogy a borosjenői török mecset fentartása érdekében a tulajdonossal érintkezésbe lépve kijelentette, hogy azt a múlt évi esős időjárás következtében helyre hozni nem tudta, de 1914. évben a szükséges javítási munkákat teljesíteni szándékozik. Megemlíttette még azt is, hogy hajlandó lenne az egész épületet mérsékelt árért átengedni.

Az épület, de különösen a torony igen rossz állapotban van, a mennyeiben a háztetőről lefolyó víz azt annyira átáztatta, hogy a faragott kövek összeillesztése meglazult, és félt, hogy ha hosszabb ideig húzódnék annak helyreállítása, össze is fog dűlni.

Borosjenő, 1914. január 16.

Bereczkei [?] főszolgabíró

18.

1914. január 27.

A Műemlékek Országos Bizottsága a vallás- és közoktatásügyi miniszternek

35/1914. iktatószám (44. filmtekercs, p. 18.)

Nemzetes vallás- és közoktatásügyi Minister!

A borosjenői mecset ügyében múlt évi november 25-én 146.983 szám alatt kelt leiratra hivatkozólag van szerencsénk a közölt iratokat 1027/1913 alatt visszaterjesztve előadni, hogy a jelentéstételre felkért borosjenői főszolgabíró értesítése szerint báró Solymossy Lajos, az épület tulajdonosa a tervbe vett helyreállítási munkákat a múlt évi

⁷⁶ Az időrendben ez után következő, 1913. november 25-én kelt iratról ennyit tudunk: a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium 146.983/913. iktatószám alatti átúrat: „A borosjenői főszolgabíró jelentése az ottani török mecsetről.” A Műemlékek Országos Bizottságához beérkezik 1913. december 5-én. A borosjenői főszolgabírónak a MOB levelet küld 1913. december 20-án. Az iratok az iktatókönyvben az 1027/1913. iktatószám alatt szerepelnek, ám utóbb kisselejtezték őket.

esős időjárás miatt nem foganatosíthatta, és azokat a folyó évben szándékozik végrehajtani.

Tekintve, hogy az épület és kivált tornya a főszolgabíró szerint is igen rossz állapotban van, és főleg az utóbbinak összedőlésétől is tartani lehet, 384/1913 szám alatt tett javaslatunkat megújítva kérjük, hogy a közigazgatási hatóságot a fentartási munkák megvalósításának szorgalmazására sürgősen és hatékonyan utasítani méltóztassék.

Bp. 914. jan. 27.

Éber [László] /előadó/

19.

1914. február 23.

*A vallás- és közoktatásügyi miniszter
Arad vármegye közigazgatási bizottságának*

(17.653/1914–III. minisztériumi iktatószám)

A levelet még ugyanazon a napon másolatban átküldték a Műemlékek Országos Bizottságának, ahová 1914. február 28-án érkezett be. 148/1914. iktatószám (45. filmtekercs, p. 233–235.)

A borosjenői mecset helyreállítása tárgyában múlt évi szeptember hó 6-án 3222. szám alatt kelt fölterjesztésére, és múlt évi június hó 30-án 107.973 szám alatt ugyane tárgyban kelt leiratomra való hivatkozással újólag felhívom a Közigazgatási Bizottságot, hogy báró Solymossy Lajos urat, az említett mecset tulajdonosát a helyreállítási munkálatok megkezdésére sürgősen szólítsa fel.

Főnt jelzett fölterjesztése mellékletét idezártan visszaküldöm.

20.

1914. április 2.

Solymossy Lajos a borosjenői főszolgabírói hivatalnak

47/1916. iktatószám (46. filmtekercs, p. 50.)

Tekintetes Főszolgabírói Hivatal. Borosjenő

1165/1914. számú határozatára közlöm főszolgabíró Úrral, hogy a borosjenői mecset helyreállításának megkezdési idejét ez időszerint nem vagyok képes tudomására hozni, mert a különböző körülményektől függ, különösen pedig attól, hogy mely célra fogom felhasználni.

Ami az összeget illeti, hogy mennyiért volnék hajlandó átengedni az Országos Bizottságnak, azt 20000 koronában állapítom meg.

Apatelek, 1914. április hó 2-án.

Tisztelettel: Báró Solymossy

21.

1914. április 8.

A borosjenői járás főszolgabírája Arad vármegye alispánjának

1165/1914. vármegyei iktatószám; 1914. április 14-én érkezett be az alispáni hivatalba.

47/1916. iktatószám (46. filmtekercs, p. 48–49.)

(Vonatkozási szám: 823/1914.)

Alispán Ur!

Báró Solymossy Lajos tulajdonost az immár 1908. év óta sürgetett mecset helyreállítására a vallás és közoktatásügyi magyar királyi minister ur 17653/1914.-III. számú intézkedése alapján ismét felszólítottam azzal, hogy mily összegért volna az hajlandó a műemlékek országos bizottságának átadni.

Felszólításomra a /. alatt ide csatolt választ adta, a melyből kitűnik, hogy az évről-évre rozzantabbá váló műemléket helyreigazítani még most sem szándékozik, habár az elkorhadt zsendely tetőzetről a víz a minaretre folyik, és annak köveit már igen nagyon meglazította, ugyannyira, hogy felelősséget nem vállalok az esetleg bekövetkező szerencsétlenségért. (Ezért a tulajdonost terheli az erkölcsi és az anyagi felelősség). Ezen indokolatlan halasztgatásnak véget vetendő javasolom, hogy a vallás és közoktatásügyi magyar királyi minister urhoz felterjesztés intéztessék arra nézve, hogy az 1881. évi XXXIX. tcz. 5. §-a értelmében sajátíttassék ki, mert kár lenne ezen igazán szép műemléket a végpusztulásnak kitenni.

Mint hogy pedig a vallás és közoktatásügyi magyar királyi minister ur hatáskörébe tartozó gyógypedagógia intézet telkével határos ezen műemlék, szíveskedjék arra nézve is felterjesztést tenni, hogy ezen intézet részére szereztessék meg, és mint műemlék általa hozzátassék rendbe, de mielőbb, mert a késedelem által a rendbehozatali költségek növekednének.

Borosjenő, 1914. április 8.

csatomány /. alatt

Bereczkei [?] főszolgabíró

22.

1915. november 20.

Arad vármegye alispánja a vallás- és közoktatásügyi miniszterhez

47/1916. iktatószám (46. filmtekercs, p. 47.)

(Vonatkozási szám: 24176/909.)

Vallás és Közoktatásügyi Miniszter Ur!

E tárgyban 1911. évi október hó 24-én kelt fenti számú jelentésem elintézését van szerencsém Nagyméltóságod magas figyelmébe ajánlani.

Arad, 1915. évi november hó 20-án.

[olvashatatlan aláírás] alispán

23.

1916. január 21.

A vallás- és közoktatásügyi miniszter a Műemlékek Országos Bizottságának

179.621/1916. minisztériumi iktatószám; beérkezett 1916. január 31-én.

47/1916. iktatószám (46. filmtekercs, p. 46.)

A Műemlékek Országos Bizottságának. Budapest

Arad vármegye alispánja múlt évi november hó 20-án ad 18.210-1911. szám alatt kelt, ide mellékelt fölterjesztésében a borosjenői régi török mecset s a tornya (minaret) ügyét sürgeti.

1914. évi február hó 23-án 17.653 szám alatt kelt leiratom kapcsolatában, s a borosjenői járás főszolgabírája 1165/1914. számú azóta érkezett jelentésének szintén idezárása mellett kérem a tisztelt Országos Bizottságot, hogy az ügy jelen állásáról

engem tájékoztatni, a továbbiakra nézve, esetleg újabb helyszíni szemle alapján, javaslatot tenni szíveskedjék.

A főszolgabírói jelentésben foglalt aziránt való előterjesztés, hogy e műemlék, itten való részről a szomszédos gyógypedagógiai intézet számára annak költségvetési javadalma terhére szereztessék meg, tekintetbe nem jöhet.

Az itteni ügyiratok közt fekvő két régebbi főszolgabírói jelentést újból idezárom. Egy harmadik, 3374/1911. számú régebbi főszolgabírói jelentésnek a tisztelt Országos Bizottság ügyiratai közt kell lennie.

Budapest, 1916. január hó 21.

A miniszter rendeletéből:

Dr. Majovszky Pál miniszteri tanácsos

24.

1916. február 2.

A Műemlékek Országos Bizottsága Solymossy Lajosnak

47/1916. iktatószám (46. filmtekercs, p. 44-45.)

Méltóságos báró Solymossy Lajos úrnak. Apatelek.

Méltóságos Báró Úr, Méltóságodnak 1914. évi április 8-án a borosjenői főszolgabírói hivatalhoz intézett nyilatkozatából, amely a vallás- és közoktatásügyi ministerium útján jutott bizottságunkhoz, őszinte sajnálattal értesültünk arról, hogy Méltóságodnak eddig nem volt módjában a tulajdonában levő mecset fentartása iránt intézkedni.

Tudomásunk van róla, hogy az érdekes műemlék, amely napjainkban a mohamedán világgal való kapcsolatunk folytán fokozott jelentőséget nyert, végpusztulásnak indul, ha legalább a fentartás szempontjából mulhatatlanul szükséges munkák mielőbb el nem végeztenek.

Ámbár a jelenlegi időkben mindennemű építési munkák különös nehézséggel járnak, mégis van szerencsém Méltóságodat bizalommal kérni, méltóztassék ahhoz hozzájárulni, hogy az épület fennmaradását biztosító munkálatok, amelyek annak jövő gyakorlati használatát nem befolyásolják, és jelentékeny költséget alig fognak okozni, mielőbb, a tavasz beálltával foganatosíttassanak, mit bizottságunk a munkaprogram megállapítása és munkavezető kiküldése által készséggel fog előmozdítani,

Méltóságod mielőbbi kedvező válaszát kérve fogadja Méltóságod kiváló tisztelettem őszinte nyilvánítását.

916. febr.

Éber [László] /előadó/

25.

1916. február 8.

*Solymossy Lajos uradalmainak központi irodája
a Műemlékek Országos Bizottságának*

1916. február 11-én érkezett be. 63/1916. iktatószám (46. filmtekercs, p. 74.)

Tisztelt Műemlékek Országos Bizottságának. Budapest

Becsés levelére válaszolva van szerencsém tudatni Öméltósága megbízásából, hogy ő foglalkozik a renoválás eszméjével, de megvalósítani még teljesen lehetetlen.

Kiváló tisztelettel: [olvashatatlan aláírás]

Báró Solymosy Lajos Uradalmainak Központi Irodája, Apatele (Aradmegye)
1916. febr. 8.

/A levél kapcsán a törzsíven tett bizottsági feljegyzések:/

/Kérdés:/ Ha a minisztériumnak jelentjük, akkor már csak azt mondhatjuk, hogy a kisasajátítás esete merül fel. Várjuk meg talán a közbenjárás eredményét?

/Válasz:/ 10 napig. Forster [Gyula] /A MOB elnöke/

/Újabb kérdés:/ Semmi sem jött. Írjunk a minisztériumnak?

/Válasz:/ Talán ülésből.

/Elnöki feljegyzés:/ Kérem tudatni annak nevét, kinek minapában a Solymosy Lajosnak szóló levél másolatát elküldtettem a munkapártba. Erre az urra (S. L. barátjára) való hivatkozással, kinek útján örömmel vettük S. L. szíves ígértét a török mecset-építés iránt, írjunk magánlevelet S. L.-nak.

26.

1916. március 10.

A Műemlékek Országos Bizottsága Solymosy Lajosnak

63/1916. iktatószám (46. filmtekercs, p. 73.)

Tisztelt Barátom,

Farkas Lipót úr szíves közvetítésével eljuttatott becses válaszból örömmel értesültünk készséges ígéretéről, hogy a borosjenői mecset fenntartása céljából szükséges munkálatokat, mielőtt azt az időjárás lehetővé teszi, elrendelni méltóztatol. Reméljük, hogy a pusztulásnak induló becses emlék, amelynek sorsa évek óta aggodalom tárgyát képezte, immár megfelelően biztosítani fog, és most elesik annak szüksége is, hogy ezen már évtized óta tartó ügyet a miniszterelnök úr elé terjesszem, tekintettel azokra a viszonyokra, melyek a háború következtében fenforagnak. Nagyszerű elhatározásodért őszinte köszönetünket nyilvánítva van szerencsém kérni, légy szíves ez végzendő munkálatok előirányzatát, és annak megindításának időpontját velem közölni, amikor is – amennyiben szükséges leend – a Műemlékek Országos Bizottsága a legnagyobb készséggel fog helyreállítási munkákban jártas szakember kiküldése iránt intézkedni,

Fogadd kérlek őszinte köszönetünk ismételt nyilvánítását

Bp. 916. márc. 10.

Tisztelő híved: Forster [Gyula] /A MOB elnöke/

27.

1916. április 4.

A Műemlékek Országos Bizottsága Tisza István miniszterelnöknek

63/1916. iktatószám (46. filmtekercs, p. 73. 75–76.)

Nagyméltóságú gróf, Miniszterelnök Úr! Kegyelmes Uram!

Több mint tíz évvel ezelőtt, az 1905. évben Gyalus László műépítész, bizottságunk tagja megvizsgálta a Borosjenőn a török időkből fennmaradt mecsetet és minaretet, és jelentést tett a becses emlék pusztuló, erősen elhanyagolt állapotáról.

A fenntartás érdekében azonnal megindítottuk a tárgyalásokat báró Solymosy Lajossal, a műemlék tulajdonosával, kinek kívánságára a helyreállítási tervet és költségvetést rendelkezésére bocsájtottuk, és a munkálatok foganatosítására bizottságunk

közreműködését ismételten felajánlottuk. A tulajdonos meg is ígérte, hogy az épület fenntartásáról gondoskodni fog, szándékát azonban ismételt kérésünk és az aradmegyei közigazgatási hatóság sürgetései ellenére meg nem valósította, ámbar a borosjenői főszolgabíró jelentése szerint a közvetlenül a törvényhatósági út mellett emelkedő minaret már az 1908. évben oly állapotba jutott, hogy annak összedőlésétől lehetett tartani.

Vége is az 1913. évben Aradvármegye alispánjának újabb jelentése folytán, amely szerint az épület állapota már közveszélyessé vált, a vallás- és közoktatásügyi miniszter úr elé azt a javaslatot terjesztettük, hogy báró Solymosy az 1881: XXXIX. törvénycikkre és az épület közveszélyes állapotára hivatkozással a közigazgatási hatóság által a fenntartási munkák foganatosítására szólíttassék fel. Ugyanakkor magam is újabb kérést intéztem a báró úrhoz. Mindez azonban eredménytelen maradt, noha a tulajdonos a munkák foganatosítását az 1914. évre kilátásba helyezte. Sikertelenek maradtak az alispán újabb jelentése alapján a folyó év elején tett lépéseink is, noha kilátásba helyeztük, hogy a munkák foganatosításakor a Műemlékek Országos Bizottsága készséggel fog helyreállítási munkákban jártas szakembert kiküldeni, és noha hangsúlyoztuk, hogy az érdekes műemlék napjainkban, a mohamedán világgal való kapcsolatunk folytán fokozott jelentőséget nyert, báró Solymosy Lajos folyó évi február 8-án azt válaszolta, hogy foglalkozik ugyan a renoválás eszméjével, de azt megvalósítani még teljesen lehetetlen.

A borosjenői mecset minaretjével a hazánkban csekély számmal fennmaradt török építészeti emlékek egyik érdekes és jellegzetes példánya, mely művészeti és történeti jelentősége miatt feltétlenül fenntartandó. Az emlék állapotánál fogva immár halaszthatatlanul sürgős a fenntartási munkák megindítása, mert annak további halogatása az emlék végpusztulásával fenyeget.

Miután a műemlék tulajdonosával egy évtized óta a vallás- és közoktatásügyi miniszter úr, a megye és bizottságunk által hivatalosan és ezenkívül magánúton tett lépéseink – sajnos – eredménytelenek maradtak, oly tiszteletteljes kéréssel bátorkodom az ügyet Nagyméltóságod elé beterjeszteni, hogy magas intézkedésével a tulajdonos báró ur ismételten nyilvánított szándékának megvalósítását kieszközölni méltóztassék.

Fogadja Nagyságod kötelező tiszteletünk stb.

916. IV.4.

Éber [László] /előadó/

28.

1917. május 4.

A Műemlékek Országos Bizottsága elnökének bejelentése báró Solymosy László kijelentéséről

284/1917. iktatószám (47. filmtekercs, p. 304.)

Elnöki bejelentés tételt elintézési íven arról, hogy báró Solymosy kijelentette, hogy a borosjenői mecsetet mint műemléket át fogja engedni.

[Későbbi feljegyzés:] Mihelyt lehetséges lesz, a tárgyalások újból megindítandók.
1919. szept. 29. [olvashatatlan szignó]

A lost *cami*: “the mosque of Borosjenő”

András Péter SZABÓ

The mosque of Borosjenő (today Ineu in Romania) was considered in times past among the most valuable Ottoman monuments in Hungary. It was built in the second half of the 17th century, after the Ottomans had taken the castle of Borosjenő from the Transylvanian Principality in 1658, and the stronghold had become the centre of the *eyalet* of Temesvár. The building can safely be identified with the *cami* of Sultan Mehmed IV (1648–1687) mentioned in Evliya Çelebi's *Seyahatname*. The *cami* was situated within the walls of the castle, north-east from the entrance gate. Its whole layout was rectangular of about 10 by 16/17 meters. On its south-western side stood a *minare* of square stones, the *cami* itself was built of stone mixed with brick. The north-eastern corner of the flat-ceilinged building under a kipped roof was occupied by an entrance hall. The *kible* wall was pierced with a painted stalactite *mihrab*. All this suggests that the *cami* represented a common type of Ottoman architecture in the Balkans. After Borosjenő had fallen into Habsburg hands in 1693, the edifice functioned as a Roman Catholic church until 1858 when the new parish church of the town was built. At the beginning of the 20th century, the Hungarian Committee for Protection of Monuments and the County of Arad made serious efforts to save the abandoned *cami*, but in vain. The half-ruined Ottoman monument was finally demolished after World War Two.

Kelecsényi Ágnes

„Mélyen tisztelt Tanár Úr!” – Goldziher Ignác és Stein Aurél levelezése az Akadémiai Könyvtár Keleti Gyűjteményében

Ritkán fordul elő, hogy ugyanazon könyvtár őrzi két olyan személy egymással folytatott levelezését, akiket a levelek írásakor – évtizedeken át – sok-sok ezer kilométernyi távolság választott el egymástól. Ezért is kiemelkedő jelentőségű, hogy a magyar keletkutatás két kiválóságának, Goldziher Ignácnak (1850–1921) és a tudományos munkáját szülőföldjétől távol folytató Stein Aurélnek (1862–1943) hagyatéka az Akadémiai Könyvtár Keleti Gyűjteményét gazdagítja.

A modern európai iszlámtudomány megalapítójának és egyben azóta is legnagyobb alakjának tartott Goldziher Ignác levelezése (kb. 13.600 levél) 1925-ben került az Akadémiára, s egy része már nyomtatásban is napvilágot látott.¹ A régész-felfedező Stein Aurélnek, a Selyemút-kutatás egyik meghatározó személyiségének az Akadémiára 1957-ben megérkezett hagyatéka a nyomtatott könyveken, kéziratokon, térképeken és a közel 8000 darabból álló fényképgyűjteményen kívül jelentős levelezéssel is gazdagította a Gyűjteményt. A hagyatékek feldolgozására és ezáltal hozzáférhetővé tételére azonban csak a 21. században került sor.²

¹ Eddig három önálló kötet jelent meg: válogatás Theodor Nöldeke és Goldziher Ignác levelezéséből (Simon Róbert, *Ignác Goldziher: His Life and Scholarship as Reflected in His Works and Correspondence*. Budapest–Leiden, 1986), Snouck Hurgronje levelei Goldziherhez (*Scholarship and Friendship in Early Islamwissenschaft: The Letters of C. Snouck Hurgronje to I. Goldziher. From the Oriental Collection of the Library of the Hung. Academy of Sciences*. Ed. by P. S. van Koningsveld. Budapest–Leiden, 1985), Martin Hartmann és Goldziher levelezése („*Machen Sie doch unseren Islam nicht gar zu schlecht*”. *Der Briefwechsel der Islamwissenschaftler Ignaz Goldziher und Martin Hartmann 1894–1914*. Hrsg. von Ludmila Hanisch. Wiesbaden, 2000). A 2005-ben Budapesten megjelent *Goldziher Memorial Conference* kötetben (Szerk. Apór Éva–Ormos István) Ormos István a Max Herz és Goldziher közti levelezést elemzi bőséges szövegkiadásokkal, Dévényi Kinga az egyiptomi al-Biblāwī levelének bemutatásával Goldziher és az arab tudósok közötti személyes kapcsolatokra hoz példát, Hidvégi Máté pedig Immanuel Löw Goldziherhez írt levelezéséből válogat.

² Stein Aurél végrendelete értelmében szellemi hagyatékának dokumentumai részben Oxfordba, a Bodleian Librarybe kerültek, több mint 20.000 felvételtől álló fotógyűjteményének nagyobbik részét pedig ma a British Library őrzi. A megosztott hagyatéka sem időben, sem műfajában, sem tematikailag nem választható el egymástól. Ezért is került sor az MTAK Stein-gyűjteményének feldolgozására a British Museum és Library munkatársainak közreműködésével egy angol–magyar projekt keretében. *Catalogue of the Collections of Sir Aurel Stein in the Library of the Hungarian Academy of Sciences*. Ed. by John Falconer–Ágnes Kárteszi–Ágnes Kelecsényi–Lilla Russell-Smith Budapest, 2002 (a továbbiakban: *Cat. Stein LHAS*); *Supplement to the Cata-*